

Kőszeg Ferenc

EGY LETÚNT NEMZEDÉK ELFELEDETT KRÓNIKÁSA

Halász Imre

Jó egy évvel nyolcvanhat éves nagyapám halála után, 1956 novemberében a nagyném és a fia, az unokabátyám – mint annyian akkor – külföldre menekültek. Megkérdezték, nem akarok-e velük tartani, majd nálam hagyták a lakásuk kulcsát, hogy hozzak el, amit tudok. Ők csak egy-egy kézitáskával vághattak neki az útnak. Bementem az elhagyott lakásba, és összeszedtem egy bőröndnyi könyvet, orvos nagyapánk könyvtárának észrevehetetlen töredékét. A legnagyobb felfedezés, a legnagyobb kincs mintegy negyven *Nyugat*-szám volt, főként az 1908–1911-es évekből. Bölcsésznek készültem, hihetetlen gyönyörűség volt rátalálni Ady és Babits ismerős verseire, Móricz SÁR-ARANY-ára, Karinthy novelláira első megjelenésük helyén. Ezekben a töredező *Nyugat*-példányokban olvastam Szép Ernő, Szomory Dezső és Kemény Simon verseit, Füst Milán AGGOK A LAKODALMON című tragédiáját, olyan szerzőket és műveket, amelyeket addig inkább csak az ÍGY ÍRTOK TI-BŐL ismertem. Akkor, 1956 szomorú telén olvastam Csáth Géza híres-hírhedt esszéjét az ópiumszívásról meg az éppen Romániában raboskodó Lukács György kemény leszámolását az impresszionizmussal, amelynek címe a hetvenes évek nagy Lukács-kultusza idején szinte jelszóvá vált: AZ UTAK ELVÁLTAK. De persze elolvastam olyan szerzők írásait – Tóth Wanda novelláit, Bán Ferenc regényét –, akiknek a nevét nem ismertem, és akiknek a műveivel később sem találkoztam. Másodjára már nem jutottam be a nagyapám egykori otthonába. A lakást ismeretleneknek utalták ki, a zárat lecserélték, az ingóságoknak nyomuk veszett. Utóbb az unokatestvérem megnyugtatót: maradjanak csak a nagyapánk kimenekített könyvei Budapesten. A *Nyugat*-számok így ma is nálam vannak. Csak egyet, az 1910. február 16-i számot ajándékoztam el ifjúkori Vízöntő-szerelmem tizenhetedik születésnapjára. A sors azonban különös kacskaringókat ír le: öregségünkre újból összekerültem hajdani szerelmemmel, s a *Nyugat*-példány, amely megjárta Lyont és Bangkokot, visszatért társaihoz.

Az alább következő írás hőse, Halász Imre valószínűleg nem venné rossz néven, hogy a róla szóló esszét a saját történetemmel kezdem. Történelmi portréiba ő is újra meg újra beleírja önmagát. Nem csak a kor tanújaként. Nem csak azt írja le, milyen megbeszéléseket folytatott a miniszterelnöki sajtóiroda vezetőjeként főnökeivel, Andrásy Gyula miniszterelnökkel, de azt is elmeséli, hogy joghallgatóként együtt tanult angolul Széll Kálmánnal, a későbbi pénzügyminiszterrel és miniszterelnökkel, aki Vörösmarty Ilonát, Deák Ferenc gyámleányát vette feleségül. Erről viszont eszébe jut, hogy Vas vármegyei lévén a Széll család a földije. A politikus Széll egy távolabbi rokona, akinek a neve ugyancsak Széll Kálmán, Arany Juliska férje lett, azaz mind a két nagy költő lányát Széll Kálmánnak hívták. Az Arany János születése századik évfordulójának szentelt *Nyugat*-számba Halász ARANY JÁNOS ÉS CSALÁDJA címmel az Arany Lászlóhoz fűződő barátságáról ír, meg Széll Piroskáról, aki Juliska korai halála után a nagyszülei-

nél nevelkedett, és gyerekként gyakran átszaladt a nagybátyja, „Arany Laci” szobájába. Mindez azonban csöppet sem hat sem érdektelennek, sem bennfenteskedőnek. Egyrészt mert érdekesen van megírva, másrészt mert felidézi azt a világot, amelyben a politikai és szellemi elit tagjai, sokszor mély nézetkülönbségeik ellenére, *atyafiságos* kapcsolatban voltak egymással.

A tizenhét évesen olvasott *Nyugat*-számokban bukkantam rá Halász Imre írásaira. Az ő nevét sem ismertem. Ellentétben azonban a fentebb említett középszerű szépírók műveivel, történeti esszéit felfedezésként olvastam, akár Csáth Géza novelláit és zenekritikáit. Csakhogy míg Csáth Géza a későbbi években egyre fontosabb alakja lett az irodalmi köztudatnak, Halász Imréről a későbbiekben sem hallottam (illetve csak véletlenszerűen).

Pedig nemegyszer eszembe jutott, vajon hogy lett a *Nyugat* állandó szerzője ez az ember, aki sem életkora, sem társadalmi háttere szerint nem illett a *Nyugat* írógárdájába? Aki a szó leszűkített értelmében nem is volt író, hiszen nem beszélyeket, hanem történeti-politikai tanulmányokat írt. Aki meggyőző érvekkel vette védelmébe „*ékes meséjét Toldi hűségének*”, azaz a nemzet és a dinasztia kiegyezésére épülő dualizmus világát, amelynek megtagadása Ady költészetének egyik legfontosabb impulzusa volt. Hogyan érezte magát a *Nyugat* asztaltársaságában, miközben az 1870-es évek „kávéforrasi asztalkörének” másik túlélő tagja, Rákosi Jenő a *Nyugat* egyik legádázabb ellenfele volt?

Persze az elmúlt évtizedek alatt ezernyi alkalmam lett volna, hogy választ keressek ezekre a kérdésekre. Viszont annyi más megválaszolatlan kérdéssel talákoztam, hogy Halász Imre alig jutott az eszembe. Mégis amikor Réz Pál megkérdezte, nincs-e kedvem írni a *Holmi* tervezett *Nyugat*-számába, nem írnék-e esetleg újból Kosztolányiról, legnagyobb meglepetésemre nyomban rávágtam, hogy Halász Imréről szeretnék írni. Réz úr persze pontosan tudta, kiről beszélek. Másoknak ellenben, akiket kérdeztem, köztük könyvtárosoknak, publicistáknak, csak homályosan rémlett a név. Ennek a szubjektív vizsgálódásnak némi objektív háttérrel adott, hogy a Google szerint az utolsó értékelő esszé Halász Imréről – halála huszadik évfordulója alkalmából – Schöpflin Aladár írta 1938-ban.

*

Halász Imrét is Osvát Ernő fedezte fel. Természetesen nem úgy, ahogy a tehetségre valló műveket szűrte ki a beküldött kéziratok tömkelegéből. Nem is úgy, ahogy Babitsot fedezte fel, akinek 1908. november 19-én, azaz néhány hónappal a *HOLNAP* antológia megjelenése után a *Nyugat* levélpapírján ezt írta: „*Tisztelt uram, kérem, küldje el nekem az összes műveit.*” Halász Imre ismert újságíró volt, a *Nyugat* viszont még nem is létezett. 1900-ban Ignótus és Osvát mindketten az *Új Magyar Szemle* című folyóirat munkatársai voltak. Olyan szerzőt kerestek, aki szakszerűen, mégis közérthetően tud írni egy időszerű pénzügyi kérdésről, a valutarendezésről, Ignótus személyesen ismerte Halász Imrét, hiszen apjának, Veigelsberg Leónak kollégája volt a *Pester Lloyd*-nál, majd pedig a *Neues Pester Journal*-nál. Éppen ezért valószínűleg német nyelvű újságírónak gondolta. A mindent olvasó Osvát azonban tudta róla, hogy magyar lapoknak is vezércikkírója volt, és kitűnő pénzügy-politikai tanulmányok szerzője. Az első, Osvát szerkesztői kérésére írott cikk után azonban majdnem tíz év telt el, amíg a *Nyugat* megkereste a már visszavonultan élő újságírót, hogy „*írná meg, vezérlő politikusai közé csoportosított tanulmányosorozatban, a kiegyezéssel megkezdődő új Magyarország belsőbb, meghittebb történetét.*” (Az idézet Ignótus nekrológiájából való, *Nyugat*, 1918. 6. szám.) Szerkesztői

jubileumán, 1923-ban apja felfedezőjeként köszönti Osvátot Halász Imre fia, Halász Gyula is, aki a háború éveiben a frontról írt leveleket publikált a *Nyugatban*. „1910 májusában adta kezembe apám első Nyugat-cikkének huszonnégy nagy ívra írt kéziratát, vigyem el a Mérleg-utcai szerkesztőségbe – írja Halász Gyula a *Nyugat* ünnepi kettős számában (1923. 11–12. szám). – *Útközben, a villamoson, olvastam el, és – büszke voltam rá, milyen fiatal, milyen erőteljes az én jó apám. »Fiatalságára« ő maga is büszke volt – jólesett neki, mikor hallotta, hogy a fiatalok kortársukat sejtették benne. »Látjátok, mégiscsak vittem valamire ötven év alatt« – beszélt mosolyogva. – »1865-ben, mikor első cikkem megjelent a Pesti Naplóban, ősz szakállú professzornak képzeltek.«*”

Ez az első cikk, a SZÉCHENYI NYOMDOKAIN a *Nyugat* 1910. évi 9. (május 1.) számában forma szerint még nem tartozott bele az EGY LETŰNT NEMZEDÉK című sorozatba. Bizonyosnak tetszik, hogy Halász Imre már a nyár folyamán dolgozott a portrékon, hiszen egyébként aligha lett volna képes egy és negyed év alatt közreadni a sorozat huszonhat részét. Maga a sorozat, amelyről Ignotus beszél, sorozatcímmel és a számozott közleményekkel, csak az 1910-es évfolyam 18. számában, szeptember 16-án indult meg. A közbeeső időben Halász Imre hat írást adott közre a *Nyugatban*, köztük két nagyobb, egymáshoz kapcsolódó tanulmányt Grünwald Béláról. Nyomban a Széchenyi-esszé megjelenése után, a folyóirat következő számában, Ignotus némileg lekezelő udvariasággal („Halász Imre régi deákparti publicista; még az a bölcs, nemes és jószemű táblabíró fajta, melyben a magyarság politikai vagyis alkalmazkodó képessége teljessédk művészetté”) vitába száll a szerzővel. Bár a terjedelmes jegyzet a Széchenyi-esszének csupán egy aktuális politikai megjegyzéséhez kapcsolódik, a főszerkesztő korszerűtlennek minősíti Halász megőrzött Deák-pártiságát, vagyis azt a történeti-politikai meggyőződést, amely a tervezett sorozat fundamentumát alkotja. Válaszában Halász – cáfolva Ignotus egyes állításait – kitér a vita elől. Ezt teszi a válaszhoz fűzött lábjegyzetben Ignotus is. (A vita érdemére később visszatérünk.) A kései olvasónak az a benyomása, hogy a szerzőnek és a szerkesztőnek kölcsönösen szüksége volt egymásra. A szerkesztő nem akarta elveszteni az ígéretes szerzőt, a szerző aggódott a publikálási lehetőségért, ezért kölcsönösen eltekintettek a vita folytatásától. De meglehet, kevésbe múltott, hogy az egész sorozat kútba nem esett.

Az EGY LETŰNT NEMZEDÉK – ahogy a *Nyugatban* megjelent – tíz politikus portréja. Ezek a megjelenés sorrendjében: Batthyány, Andrassy, Deák, Kossuth, Eötvös, Szilágyi Dezső, Lónyay Menyhért, Kerkapoly Károly, Sennyey Pál és Kállay Béni. Andrassyra, Deákra, Kossuthra öt-öt rész jut, Szilágyira három, Eötvösre és Lónyayra kettő-kettő, Batthyányra és Kerkapolyra egy-egy, Sennyeynek és Kállaynak pedig egy kétrészes íráson kell osztozniuk.

A koltai kúriától a várlejtői házig

A sorozat bevezetőjéből és a személyes megjegyzésekből kirajzolódik a szerző életrajza. Halász Imre 1841-ben született a Vas vármegyei Répcelakon. Az apja a megyében őshonos, evangélikus vallású birtokos nemes. Nemeskoltai birtoka „nem oly széles”, mint az ugyancsak Vas megyei Széchenyieké, de „éppen olyan mély”. De azért elég széles is ahhoz, hogy tisztos függetlenséget biztosítson a nem nagygényű családnak. „Apám royalista érzelmű volt – írja Halász Imre. – Ferdinánd király arcképe ott függött szobánk falán. Hogy ez a király császár is, azt akkor sohasem hallottam.” A nyolcéves kisfiú emlékezetébe belevésődnek a szabadságharc képei. 1848 őszén a falun át menekül Ausztria felé Jellasics szétvert csapatainak egy része. A nyomukban érkező nemzetőrök elfognak néhány lemaradót, és kegyetlenül elbánnak velük. „E borzalmasságokat nem menti, de né-

mileg magyarázza, hogy a horvátok is sok kihágást követtek el.” Alig egy évre rá álöltözetben honvédek menekülnek a falun át. Osztrák csendőrök bujdosókat keresnek. Újabb néhány év múlva a szomszédos Kőszegen síremléket állítanak a horvát áldozatok emlékére. A kisdiákokat kivezényelik az emlékmű avatására. Az ünnepségen huszártábornoki egyenruhában ott áll Jellasics is. Évszázadról évszázadra megismétlődő emlékei a letűnő nemzedékeknek.

Az 1860-as években Halász Imre joghallgató a pesti egyetemen. A hozzá hasonló családi hátterű jurátusok átlagától abban különbözik, hogy olyan modern tudományok is érdeklik, mint a nemzetgazdaság és a pénzügytan. Meg abban is, hogy az egyik egyetemi társával, az ugyancsak gazdasági érdeklődésű Széll Kálmánnal együtt angolul tanul. Első cikke a Deák-párt orgánumban, a Kemény Zsigmond szerkesztette *Pesti Napló*ban jelenik meg két részben, 1865. augusztus 31-én és szeptember 1-jén. A fiatal szerző a tekintélyes történésszel, a lap belső munkatársával, Salamon Ferencsel vitázik. Tétele, hogy – ellentétben Salamon álláspontjával – az állam szerepét a közoktatásban nem csökkenteni, hanem növelni kell. Egyrészt, fejtegeti, tényszerűen nem igaz, hogy Angliában és Amerikában az állam csekélyebb mértékben vállal szerepet az oktatásban; az angolszász országokban törvény szabályozza, hogy a közpénzek mekkora hányadát kell oktatási célokra fordítani. Ennél is fontosabb azonban, hogy a magyar viszonyok között az oktatás nagyrészt az egyházak, mindenekelőtt a katolikus egyház kezében van. Az állami szerepvállalásnak a felekezeti oktatás túlzott arányát kell visszaszorítani. *„Am lépjen a háttérbe az állam, de csak akkor [...], mikor a közoktatás szabadsága nemcsak proklamálva, hanem organizálva is lesz”* – zárja első publicisztikai írását a huszonéves szerző. (A cikket megjelenésének ötvenedik évfordulója alkalmából a *Nyugat* 1915. augusztus 1-jei számában újra közölte.)

A *Pesti Napló*ban megjelent cikk feltűnést keltett, szerzőjét hamarosan meghívták az *Új Korszak* című tudományos igényű és a közoktatás kérdésével kiemelten foglalkozó hetilap szerkesztőségébe. A lap vezetője, Schwarz Gyula Eötvös József politikai ellenfele volt, az *Új Korszak* rendszeresen vitázott az Eötvös lapjában, a *Politikai Hetilap*ban megjelent írásokkal; álláspontjuk szerint Eötvös és köre túlzottan nagy szerepet szánt elsősorban az alsófokú oktatásban az egyházaknak. Cikkeiben Halász *„a szabadelvű és nemzeti oktatás megteremtéséért, a német kultúra egyoldalú befolyásának ellensúlyozásáért, a francia és angol szellem befogadásáért szállt síkra”* – írja Antall József A MAGYAR SAJTÓ TÖRTÉNETE 1848–1867 című kötetben (Akadémiai Kiadó, 1985. 607. o.). A polémia emléke megjelenik az EGY LETŰNT NEMZEDÉK meglehetősen kritikus Eötvös-portréjában is.

A következő két évben Halász, többek közt Csengery Antal, Pákh Albert felkérésére rendszeresen ír a *Budapesti Szemlébe*, a *Vásárnapi Újságba*, a *Fővárosi Lapokba* és a *Magyarország Anyagi Érdekei* című közgazdasági hetilapba. 1867-től nagyszámú, részint közgazdasági tárgyú vezércikket publikál a *Magyarország* című napilapban. Adóstatistikai adatok alapján amellet érvel, hogy a közös pénzügyi terhek megosztásánál Magyarország kvótája mintegy 28 százalék lehet – szemben más elemzők 33 százalékos javaslatával. Ezekre a cikkekre figyel fel Lónyay Menyhért pénzügyminiszter. *„...egy szép augusztusi napon – írja Halász a Lónyayt bemutató portréjában (Nyugat, 1911. 19. szám) –, mikor javában írtam a másnapra való vezércikket, belépett hozzám a szerkesztőségbe Arany László kedves barátom s így szólt: hagyd abba a cikkírást, Lónyay kéret, hogy menj azonnal hozzá a pénzügyminisztériumba”*. A megbeszélés eredményeképpen Halász a miniszter sajtóreferense lett, kormánytisztviselőként is fenntartotta azonban a jogot, hogy a hivatalos jellegű kommunikék keretén kívül szabadon írhasson. Mint a miniszter közvetlen munkatársa, részese volt az 1867 augusztusában meginduló kvótatárgyalások-

nak. Szeptember 12-én ő vitte el a magyar küldöttség határozattervezetét Bécsből Pusztaszentlászlóra, Deák Ferenchez. (A magyar küldöttség 28 és fél százalékot javasolt, ez módosult végül 30 százalékra.) Munkája kapcsán a fiatal újságíró sorra megismerkedett az ország politikai vezetőivel: a negyven évvel később írt portréit a személyes emlékek teszik életszerűvé és olvasmányossá.

1867 őszén Falk Miksa, aki akkor vette át a tekintélyes német nyelvű lap, a *Pester Lloyd* szerkesztését, üzent Halásznak, szívesen venné, ha írna a lapjába. Írhat magyarul is, majd lefordíttatják. Halász azonban ezt a kedvezményt nem fogadta el. „*Még aznap* – írja a Lónyay-portréban – *küldtem neki egy vezércikket. Megpróbáltam – életemben először – németül írni. Eleinte úgy éreztem, mintha valami ólomsúly nehezedett volna tollamra, de a harmadik-negyedik cikknél már könnyen ment a dolog.*” 1868 februárjában Falk felkérte, hogy lépjen be a laphoz rendes munkatársnak. Lónyay megpróbálta marasztalni, végül megkérdezte, mennyi lenne a lapnál a jövedelme. „...*ezzel az állam nem versenyezhet*” – mondta a miniszter, amikor meghallotta Halász válaszát, és hozzájárult sajtóreferense távozásához.

A *Pester Lloyd* munkatársaként Halász – mint a terjedelmes Andrassy-esszé első részében (*Nyugat*, 1910. 19. szám) írja – tartózkodott attól, hogy részt vegyen a Deák-párt és a két ellenzéki balpárt „*meglehetősen sivár*” polémiáiban. Inkább olyan kérdésekkel foglalkozott, mint a horvát- és a határőrvidéki kérdés, továbbá társadalom- és kultúrpolitikai, pénzügyi, közgazdasági s egyházpolitikai problémákkal. Andrassy felfigyelt az újságíró cikkeire, amelyeknek iránya egybevágott az ő politikájával. A publicista erőteljesen támogatta a miniszterelnök törekvését, hogy a déli határőrvidék, amely a kiegyezés után is katonai irányítás alatt állt, térjen vissza a magyar állam, illetve Magyarország társult országa, Horvátország joghatósága alá. A bécsi katonai körök ellenezték ezt, Andrassynak azonban sikerült meggyőznie az uralkodót a maga igazáról. Hogy miképpen sikerült, azt pontosan Halász sem tudta, így a siker kulcsát mindenekelőtt Andrassy szuggesztív egyéniségében találta meg. A miniszterelnöki sajtóosztály főnöke, Ludassy Mór jelezte, hogy a miniszterelnök elégedett a lap H-val szignált cikkeivel. Ettől kezdve Halász rendszeresen meghívót kapott az Andrassy-palotában rendezett ezereffős fogadásokra. A sikerével való dicsekvés egyúttal alkalmat ad az agg gavallérnak, hogy negyven év távlatából hódoljon Andrassyné bája és kedvessége, valamint a miniszterelnök palotájában egy ízben megjelenő Erzsébet királyné fennkölt szépsége előtt. „*Előtűnt Erzsébet sugár alakja. Az elbűvölt férfisereg sorfalai közt végig lebegett inkább, mint lépdelt a száznaknak legszebb asszonya. Végig ment a terméken a férfinepség sorfalai közt, nyájas mosolyának napsugaras üdvözlését osztva jobbra-balra. Több volt ő nekünk, mint királynénk. [...] Soha királyné nem volt ennyire nő és soha nő nem volt ennyire királyné.*”

1867 februárjától a Monarchia politikájának és főképp külpolitikájának irányítója Friedrich Ferdinand Beust volt. Az egykori szász miniszterelnök a győztes poroszok elől menekült Ausztriába. Szabadelvű miniszterelnökként támogatta a Magyarországgal való kiegyezést, de főképp azért tartotta fontosnak a Monarchia megerősödését, hogy megvalósíthassa legfőbb tervét, *revanche*-ot vegyen a Poroszországtól elszenvedett megaláztatásért. Andrassy magyar miniszterelnökként ellenezte ezt a politikát. Úgy vélte, ha Ausztria, győzelme esetén, vezető országa lesz a német államszövetségnek, semmissé válik a kiegyezés legfőbb eredménye, a magyar állam önállósága a Monarchia keretén belül. A vereség viszont védtelenné tenné a Monarchiát és Magyarországot is Oroszországgal és a pánszláv törekvésekkel szemben.

A magyar közvélemény és főképp a sajtó jelentős része nem így látta a helyzetet: háborúpárti volt és poroszellenes. 1868 telén Danielik János, címzetes püspök és bo-

hém újságíró, Kemény Zsigmond cimborája két cikket közölt a *Pesti Napló*ban arról, hogy ha a porosz csapatok átlépnék a Majna vonalát, ezt a Monarchia *casus bellinek* fogja tekinteni, és megindítja a háborút Poroszország ellen. Az állításnak nem volt semmi alapja, de minthogy a Deák-párt lapjában jelent meg, Európa-szerte súlyos fenyegetésnek vélték. Pedig valószínű, hogy az akkor már súlyos beteg Kemény nem is olvasta el a cikket. Halász úgy véli, hogy az információ Beust körének mesterkedése révén jutott Danielikhez, aki készpénznek vette a mendemondát. Beust, írja Halász, sikerrel törekedett arra, hogy önmagát a béke védelmezőjének, Andrásyt viszont békebontónak állítsa be. Andrassy ragaszkodott hozzá, hogy a Deák-párt a Danielik-cikket nyilvánítsa magánvéleménynek, amelyhez a pártnak semmi köze, Falk Miksát pedig arra kérte, írjon vezércikket arról, miért képtelenség, hogy a Monarchia a Majna-vonal átlépése miatt háborút indítson Poroszország ellen. Mindez tetemesen hozzájárult Beust lejáratásához.

Ennek ellenére, állítja Halász, Beustról elmondható, hogy igen ügyesen kezelte a sajtót, Andrásyt ellenben, talán nagyúri gögből, nem érdekelte, mit írnak az újságok. Ennek a nemtörődömségnek volt a következménye, hogy a miniszterelnöki sajtóirodán több olyan fiatal újságíró dolgozott, aki névtelenül vitriolos poroszellenes és háborúpárti cikkeket írt különböző lapokba, főként Rákosi Jenő *Reform* című poroszfaló újságjába. A legjelesebb közülük Kaas Ivor báró volt, a dán eredetű családból származó „*dánusba oltott szittyá*”. „*Cikkeit soha sem írta alá, de rögtön rájuk lehetett ismerni írmodora eredetiségénél, gondolatmeneténél sajátos ötletességénél, antiteziseinek és paradoxonainak jellegzetességénél s a bennök liktető, szinte izzó szenvedélyességénél fogva*” – írta róla nekrológjában Halász Imre. „*Egy időben azt kezdtem észrevenni – mert gondosan olvastam cikkeit –, hogy ezek a cikkek az ő szaggatott modorában és majdnem egészen hibátlan jambusokban vannak írva. Mi lelhetette ezt a Kaast, hogy most már jambusokban ír?*” Hamarosan kiderült, hogy az újságíró drámát írt Francesca da Riminiről. „*Annyira beleélte akkor magát e tárgyába, hogy a vezércikkek is önkéntelenül csinos jambusokban gördültek tolla alól.*” (*Nyugat*, 1911. 3. szám.) Andrásynak fogalma sem volt róla, hogy a szenvedélyesen háborúpárti cikkeket az ő sajtóirodájának a munkatársa írja. A budapesti porosz konzulátus gondosan dolgozó sajtófigyelő szolgálata ellenben hamar kiderítette, ki a szerző. A Bismarckhoz is eljuttatott, mellékelte fordítással és jegyzetekkel ellátott újságkivágatok alapján a kancellár meg volt győződve róla, hogy Andrassy kétszínű politikát folytat. Meg sem fordult a fejében, hogy Andrassy Budapesten nem tudja, amit ő Berlinben tud.

1870. július 10-én Falk Miksa megkezdte két hónapos nyári szabadságát. Bár a helyzet Franciaország és Poroszország között rendkívül feszült volt, a szerkesztő meg volt győződve róla, hogy a nyár folyamán semmi sem fog történni. Távollétében Halász jegyezte felelős szerkesztőként a lapot. Július 15-én Gramont herceg, francia külügyminiszter hadüzenettel felérő nyilatkozatot tett. Aznapvi vezércikkében Halász a Monarchia tényleges semlegessége mellett foglalt állást. „*Csak egy esetben lépjünk ki a semlegességből – tette hozzá –, de akkor azután egész erőnkkel: ha Oroszország akcióba lépne.*” Ennek azonban nem volt semmiféle valószínűsége. A lap szeptérvári levelezője arról tudósította a szerkesztőset, hogy az orosz hadsereg nincs felkészülve a háborúra. A továbbiakra nézve Halász ki akarta kérni Andrassy véleményét, de a miniszterelnök már elutazott Bécsbe. Így a súlyosan beteg Eötvöst kereste fel, aki mint a kormány legidősebb minisztere helyettesítette a távol lévő miniszterelnököt. „*Eötvös báró volt az egyetlen ember – írja Halász az Eötvösről szóló esszéjében (Nyugat, 1911. 13. szám) –, ki velem együtt egy nappal a francia hadüzenet után valószínűnek tartotta a németek győzelmét. Tökéletesen tisztában volt azzal is, hogy az ily módon alaposan átalakuló európai helyzet monarchi-*

ánkat a Németországgal való barátságos viszonyra utalja, valamint hogy egy percig sem kételkedett abban, hogy a franciák győzelme esetében nincs hatalom, mely meggátolhassa a bécsi katonapárt felülkerekedését, Ausztria beavatkozását a háborúba, ami hazánkra nézve kiszámíthatatlan rossz következményeket vont volna maga után.” A július 18-án tartott kétnapos koronatanácson Andrássy álláspontja győzött. A Monarchia semlegesnek nyilvánította magát.

Andrássy végre belátta, hogy hatékonyan működő sajtóosztályra van szüksége. 1870 telén felajánlotta Halásznak az osztály vezetését, Falk Miksát pedig személyesen kérte meg, hogy oldja fel a jövődő sajtófőnököt szerződéses kötelezettsége alól. Ténykedését az új osztályvezető azzal kezdte, hogy elküldte a miniszterelnöki hivatalból kávéforrásbeli asztaltársát. Kaas „nyíltan és határozottan kimondta, hogy nem hajlandó támogatni Andrássy külügyi politikáját. Én pedig hasonló nyíltsággal és határozottsággal kimondottam, hogy ebben a hivatalban csak egy politika lehetséges, az Andrássy Gyuláé”.

Miniszterelnöki sajtófőnökként Halász Imre két területet tartott különösen fontosnak. Egyrészt a Monarchiában vagy a Monarchia közelében élő nemzetiségek sajtójának folyamatos nyomon követését, másrészt a külföldi közvélemény megfelelő tájékoztatását. Az előbbi vonatkozásban a horvát, a szerb és a cseh lapok szemlélését szervezte meg. Egyetértésben Andrássyval ugyanis úgy vélte, hogy a dualizmust – s ezzel a magyar államiság érdekeit – fenyegető veszély a trializmus, vagyis az, ha akár Csehország, akár Horvátország azt az önálló állami státust nyeri el a Monarchián belül, amellyel Magyarország, illetve a Monarchiának a Lajtán túli része rendelkezik. A sajtófőnökként meglátogatott Horvátországban hosszan beszélget Kvaternikkel, a nagyhorvát párt vezető publicistájával. A nagyhorvát törekvések – fejtegeti Halász talán némi iróniával – nem sértenek jelenős magyar érdekeket, hiszen a kis Muraköz kivételével a megszerzendő területek – Dalmácia, Bosznia, Krajina – nem Magyarországhoz, hanem a Török Birodalomhoz, illetve Ausztriához tartoznak. A magyar nemzet jóakarata nélkül a megálmódott délszláv államban ellenben nem a horvát, hanem a szerb elem, nem Zágráb, hanem Belgrád lenne az uralkodó tényező. Ezt az 1871-ben lezajlott beszélgetést, amely a messzi jövődőt vetíti az olvasó szeme elé, az teszi szorongatóan bizarrá, hogy Halász elmondja, Kvaterniket nem sokkal később a részben általa szított ogulini lázadás során agyonlőtték.

Ami a távolabbi külföld tájékoztatását illeti, a gondot az okozza, hogy a nagy lapok levelezői mind Bécsben működnek, s így a magyarországi események bécsi torzítással jutnak el az európai közönséghez. Halász – mint írja – a legegyszerűbb megoldást választotta. A sajtóosztály vezetőjeként levelet írt a jelentősebb német lapok szerkesztőségének, és felajánlotta, hogy heti rendszerességgel tudósításokat küld nekik a magyarországi eseményekről. A megkeresett lapok jól fogadták az ajánlatot, és ettől kezdve a német sajtó sokkal hitelesebb képet adott Magyarországról, mint korábban.

1871 novemberében befejeződött Beust és Andrássy küzdelme. Ferenc József menesztette a bukott szász politikust, és Andrássyt kérte fel a közös külügyminisztérium vezetésére. Andrássy igent mondott, Halász ellenben nemet mondott Andrássynak arra a javaslatára, hogy tartson vele Bécsbe. Elhatározását egyebek közt az motiválta, hogy a közös külügyminisztérium sajtóosztályának a munkatársai mind Beust odaadó hívei voltak, és ellenségesen várták „*Andrássy und sein Gepäck*”, Andrássy és a pakkja érkezését.

Andrássyt Lónyay Menyhért követte a miniszterelnöki székben, Halásznak tehát ismét az az ember lett a főnöke, aki pénzügyminiszterként állami szolgálatba hívta. A Lónyay-portré az EGY LETŰNT NEMZEDÉK-nek talán legszomorúbb darabja. Egy, a szakterületén felkészült, szinte munkamániás politikus arcképe, akiből azonban hiányzik

mind az erély, mind a fantázia. Nem tud sem rendet teremteni, sem programot adni. Saját tevékenységével kapcsolatban Halász mindössze két miniszterelnöki megbízatásról számol be – mindkettő hamvába holt. A közelgő 1872-es választások előtt a belügy-miniszter, Tóth Vilmos törvényjavaslatot terjesztett be, amely az adóhátralékosokat megfosztotta volna a választójoguktól. Hatalmas obstrukció kezdődött. Lónyay felszólította Halászt, hogy írjon számára egy beszédet. Halász úgy vélte, hogy a törvényjavaslatot – tekintettel a Ház küszöbönálló feloszlására – a választások előtt már úgyszemint lehet keresztülvinni. Ezért inkább mozgósító beszédet írt, amelyben hevesen bírálta a parlamenti politizálás züllését; az volt a célja, hogy „felrázza közönyükből az obstrukciót elítélő hazafiakat”. (*Nyugat*, 1911. 20. szám.) Lónyay azonban nem merte vállalni a beszédet. Ehelyett a saját beszédét mondta el, „a maga száraz modorában, hosszan, lendület nélkül”.

A választások a Deák-párt győzelmével értek véget, Lónyay elutazott Wight szigetre üdülni. A választási veresége miatt elkeseredett ellenzék azonban hamarosan hatalmas sajtótámadást indított az amúgy is népszerűtlen miniszterelnök ellen. Tisztességtelen üzletekkel gyanúsították, azzal vádolták, hogy vagyonát csalárd eszközökkel gyarapította. A gyanúsításokat vissza lehetett volna verni, ehelyett Lónyay megszakította szabadságát, hazatért, és arra szólította fel Halászt, készítsen tervezetet a sajtótörvény megszigorítására. Halász ezt határozottan ellenezte. A miniszterelnököt a sajtószabadság ellenségének fogják kikiáltani, mondta, a támadásokat viszont nem lehet szigorítással kiküszöbölni. Annál is kevésbé, mert a támadások nagy része bécsi és más külföldi lapokban jelenik meg, ezeket nem befolyásolja a magyar törvény szigorítása. (A mai újságolvasó a dualizmus kori történetekben újra meg újra „áthallásokat” vél felfedezni: akárha ma történe, ami 140 évvel ezelőtt történt. Amikor az ellenzéki Csernátony Lajos képviselő a miniszterelnököt pénzügyi visszaélésekkel gyanúsítja, Lónyay nem azzal veri vissza a gyanúsítást, hogy a szóban forgó birtokot bankkölcsonból vásárolta, hanem arra tesz célzást, hogy az interpelláló képviselő az osztrák titkosrendőrség ügynöke volt.)

Az év végén Lónyaynak le kellett mondania. Ez jó alkalmat kínált Halász számára is, hogy visszatérjen eredeti foglalkozásához, az újságíráshoz. Falk Miksa hívta, hogy jöjjön újból a *Pester Lloyd*hoz, méghozzá évi 8000 forint fizetéssel. Halász azonban inkább azon gondolkodott, hogy konkurenciát kellene teremteni a magyarországi német nyelvű sajtópiacon egyeduralkodó *Lloyd*nak. Tárgyalásokat kezdett a franco-magyar bankcsoporttal, és hamarosan létrejött egy új hírlapvállalat terve, 500 000 forint alapítókével. Az 1873-as tőzsdekrach azonban magát a bankot is elsodorta. Bródy Zsigmond újságíró és lapvállalkozó kimentette a romok alól a *Neues Pester Journal*t. Halász Imre tizennyolc éven át volt ennek a sikeres, élénk szellemű lapnak a munkatársa, amely Bródy Zsigmondot milliommossá tette.

Társadalmi háttere és kapcsolatai alapján Halász Imre valószínűleg bekerülhetett volna a parlamentbe, ahogy képviselő volt Kemény Zsigmond, Kaas Ivor, Falk Miksa és még több más újságíró, író. Halász azonban nem törekedett erre, a neki felajánlott erdélyi kerületet Kállay Béninek adta át. De újságíróként, egy politikai irány hirdetőjeként és alakítójaként, továbbá vezető politikuskok vitapartnerként a következő években is résztvevője volt a politikai életnek. Az 1872-es választások után a széteső Deák-párt Tisza Kálmán szabadelvű pártja felé kezdett közeledni. A Deák-párt kisebbsége konzervatív ellenzékot alkotott. Vezetőjük, báró Sennyey Pál azok közé az arisztokraták közé tartozott, akik a kiegyezés előtt kormányzati szerepet vállaltak. 1860-ban, az októberi diploma kihirdetése után a helytartótanács alelnöke lett, de már 1861 máju-

sában lemondott megbízatásáról. 1865-től tárnokmesterként (azaz belügyminiszterként) részt vett az új országgyűlés összehívásának előkészítésében, a konzervatív arisztokraták közül ő állt a legközelebb Deákhhoz. Ennek ellenére Andrassy – nem kívánta a kormányában látni olyan politikust, aki kormányzati pozíciót vállalt a nem alkotmányos rendszerben. Hat nappal a königgrätzi vereség után, 1866. július 9-én ’Sennyey hivatalosan megkérdezte Andrassyt, mi a programja ebben a vonatkozásban. Andrassy nyersen felelt: „*Ily körülmények közt programom nem lehet más, mint hogy menjetek.*” (Nyugat, 1912. 1. szám.) Bár Deák a mondottak ellenére rábízta volna a Belügyminisztériumot, Andrassy ezt határozottan ellenezte. 1867-ben tehát ’Sennyey visszavonult a politikától. 1872-ben azonban indult a választáson, és bekerült az országgyűlésbe.

Bár Halász következetesen Deák-párti vagy inkább Andrassy-párti volt, fokozódó ellenszenvvel szemlélte a túlméretezett, az obstrukcióban fulladozó és egyre inkább vármegyei szemléletű parlamentet. Mint sokan az országban, ő is új hangot érzett ’Sennyey 1872 októberében elmondott beszédében: „*Konzervatívnak vallom magamat a szó magasabb és nemesebb értelmében, de kijelentem, hogy az 1848-i átalakítás által előírt ösvényen nemcsak hátra nem, hanem következetesen előre akarok haladni.*” Beszédét ezzel a nagy visszhangot keltő mondattal zárta: „*A haladási eszméket a nemzet mindig lelkesen felkarolta, de a végrehajtás körül majdnem ázsiai állapotokkal találkozunk.*” Sokan úgy vélték, ’Sennyey a jövő embere, az ország jövőendő miniszterelnöke, írja Halász. Csak éppen pártja nem volt hozzá.

„...a sajtóanarchia csak egyik, kisebbik tünete beteg közállapotainknak” – fejtegette Halász 1872 augusztusában Lónyaynak, majd a közszolgálatból való távozása után, 1872 novemberétől az olvasóknak az *Ungarischer Lloyd* és a *Közérdek* vezércikkeiben. „*A baj gyökere mélyebben fekszik. Az igazi alapbetegség a parlamenti anarchia, ami alatt nem csak a forma szerinti obstrukciót kívántam értetni, hanem a hiábavaló szóáradatnak azt az országos csapását is, mely már állandóan meghüúsít minden sikeres tevékenységet. Az obstrukció az akut, a szószátyárkodás a krónikus betegség. A parlamenti anarchiának fő oka pedig az, hogy a többségben nincs egység, nincs összetartás, a többségnek tulajdonképp nincs is programja. (A kisebbségi pártoknak sincs, de ezek ellehetnek nélküle, mert a negáció terén mozognak.)*”

Rekonstruálni a többséget, meggyógyítani a beteg parlamentet, ez a feladat. A klotúr [a parlamenti vita, különösen a költségvetési vita időbeli korlátozása – K. F.] okvetlenül kell, de nem elég. A Ház szellemi színvonalát kell emelni. A sok tehetségtelen és fecsegő teszi oly szármalasan lassúvá a parlamenti munkát. Túlságos nagy a képviselők száma. Elég volna minden 50.000 lakos után egy képviselő, ez 15 millió lakos után 300 képviselőt adna. Kevesebb képviselő mellett emelkednék a színvonal, kevesbednék a szószaporítás, gyorsulhatna a munka. Legfeljebb 4-5 hónap alatt bevégezhetné a parlament a maga penzumát, ez nagy pénzbeli megtakarítással is járna. Most majdnem egész éven át együtt ül, rengeteg pénzbe kerül, keveset dolgozik s nem hagyja dolgozni a minisztereket.

A parlamenti reformhoz csatlakoznék a közigazgatás reformja kimevezett tisztviselőkkel, a központi igazgatás egyszerűsítése, az egész államgépezet megtisztítása a sok protekciós ingyenélőtől. Kevesebb hivatalnok, de csak olyan, aki dolgozik. Jogos-e az, hogy három-négy órát dolgoznak a hivatalokban? Minden más szellemi munkás legalább kétszer annyi időn át dolgozik. A minisztériumok száma is kevesbíthető volna.

Ez a nagy átalakulás volna egyúttal egyik előfeltétele aggasztó pénzügyeink szanálásának. Ez az ország – a szó legmagasabb értelmében – nem kormányoztatik, csak botorkál a züllés útján, lomhán, tehetetlenül. Egy erős kéz, egy szervező nagy elme és akaraterő kell ide, mely rendre, fegyelemre, munkára nevelje ezt az országot. Óriási kihatása lenne ennek a társadalomra és a közgazdasági állapotra.” (Nyugat, 1911. 20. szám.)

1875 májusában tette közzé 'Sennyey zempléni 12 pontnak nevezett programját, amely sok tekintetben egybevágott azokkal a nézetekkel, amelyeket Halász vezércikkeiben fejtett ki. Időközben megtörtént a Deák-párt és a Szabadelvű Párt fúziója, Tisza Kálmán lett a miniszterelnök, 'Sennyey pártja az óriásira nőtt kormánypárt kis, jobbközép ellenzéke volt. A képviselő üzent az újságírónak, hogy beszélni szeretne vele. 'Sennyey arra kérte Halász Imrét, hogy vállalja el egy új, pártközeli lap szerkesztését. Irányvonala a *Közérdekét* folytathatná. Halásznak egy kikötése volt. Ha Magyarországon is kitörne a kultúrharc, a háborúság az állam és az egyház között, ő az állam oldalán fog állni. A konzervatív arisztokrata ez ellen nem emelt kifogást. Következő találkozásukra Halász egy oldalnyi címjavaslatot hozott magával. 'Sennyey a *Kelet Népet* választotta. Az újság vezetőjeként Kállay Béni neve szerepelt a lapon, de a volt belgrádi főkonzul (aki majd közös pénzügyminiszterként a megszállt Bosznia kormányzója lesz) csak néhány külpolitikai cikket írt a lapba, a hazai belpolitika nem érdekelt. Bár 'Sennyeynek nagy volt a tekintélye, sőt Tisza rövid ideig tartó lemondása idején a király neki is felajánlotta a miniszterelnökséget, maroknyi pártja nem játszhatott jelentős politikai szerepet, s be is olvadt a Mérsékelt Ellenzék nevű pártalakulatba, 'Sennyey pedig 1878. április 30-án lemondott a mandátumáról. Ezzel a *Kelet Népe* is betöltötte hivatását, 1878 őszén megszűnt.

Ettől kezdve Halász főként a *Neues Pester Journal*ba írt, itt volt kollégája Veigelsberg Leo, Ignotus édesapja, majd visszatért pályakezdése lapjához, a *Pesti Napló*hoz, amelynek akkor már Neményi Ambrus volt a főszerkesztője. Számítása szerint harminc év alatt mintegy négyezer vezércikket írt, felerészben németül, felerészben magyarul. Az 1890-es években felhagyott a napi újságírás robotjával, visszavonult Budára, a Várhegy lejtőjén álló házába, és közgazdasági folyóiratokban meg hetilapokban publikált. Több mint egy évtized telt el így. Aztán az új utakat kereső fiatalok felfedezték az apáik nemzedékéhez tartozó 69 éves urat, maguk közé hívták, és rávették, hogy írja meg az Egy LETŰNT NEMZEDÉK-et.

Egy régi Deák-párti

A politikusportrékat, történeti esszéket író Halász Imre világnézete, politikai eszmérendszere jól kirajzolódik az írásaiból. Felfogása pályakezdése és a *Nyugattal* való találkozása között eltelt negyvenöt év alatt nemigen változott. Bár a politika jelenét, mint fentebbi idézetekből látható, már 1872-ben élesen bírálta, és bírálata sorozata zárszavában (*Nyugat*, 1912. 2. szám) legfeljebb keserűbb, de tartalmát tekintve szinte azonos a negyven év előttivel, a bírált rendszer közjogi alapját, politikai kereteit jónak tartja. Magyarán Deák-párti publicistaként indult, és az is maradt egész életében, jóllehet a Deák-párt, amely a kiegyezés ügyét végigvitte, rég beolvadt Tisza Kálmán Szabadelvű Pártjába, amely eredetileg a kiegyezés bírálóinak a tömörülése volt. A Deák-párti felfogás, amelyet Halász az egyes politikusok arculatának megrajzolása során újra meg újra elismétel, néhány szinte közhelynek ható tételre épül. Magyarország – elvben – a Habsburg uralkodók alatt is saját alkotmánnyal, saját törvényekkel rendelkező önálló állam volt. Ezt az önállóságot azonban a Habsburg politika hol brutálisan, hol szelídebb eszközökkel folyamatosan megsértette. „...az udvari kancellária és helytartónács csak névleg voltak egy már-már pusztá fikcióvá halványodó ún. magyar »állam« középponti szervei. A valóságban a felelőtlen bécsi kormányhatalom parancsait végrehajtó közegek voltak.” (A KÖZIGAZGATÁSI ESZMÉK FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON. *Nyugat*, 1914. 13. szám.) Az állami önállóság feltétele a képviseleti rendszer és a parlamentnek felelős *ministerium* – értsd: kormány – megteremtése volt. Ez 1848-ban, az áprilisi törvények elfogadásával

megtörtént. A magyar államiság, az alkotmány helyreállításának tehát nem nélkülözhető feltétele a 48-as törvények érvényességének elismerése. Ugyanakkor a 48-as törvények, ha kifejtetlenül is, de magukban foglalták, hogy a Monarchia két részének, a „Lajtán túli” tartományoknak és Magyarországnak *vannak* közös ügyei. Ezt 1848-ban Kossuth is így látta. 1848 nyarán a magyar országgyűlésnek – a csekély számú radikális és Petőfi Sándor tiltakozása ellenére – meg kellett szavaznia a negyvenezer újoncot az olasz hadjárat számára. Annak ellenére, hogy az országgyűlés cseppet sem rokonszenvezett a császári hadsereg hadi céljaival. De ez következett a két ország közötti viszonyból. Más kérdés, hogy Kossuth és az egész országgyűlés pontosan tudta, hogy Magyarország egyelőre nem tudja kiállítani az újoncokat. Ennél tovább menni, minden köteléket megszakítani Ausztriával és a dinasztiaiával ellenben nem szabad. „*A monarchia felbomlása nem feküdt a magyar nemzet érdekében* – írja Halász a Deák-esszében (Nyugat, 1911. 2. szám). – *Az Ausztriával való »vegyes házasság« abban az alakban, ahogyan 1867-ben újra kialakult, sok bajjal jár, legkevésbé sem ideális állapot. De a mi földrajzi helyzetünkben, Európa e részének adott etnográfiai viszonyai mellett az elképzelhető kombinációk közt talán ez a megoldás volt a legkevésbé rossz.*” A kiegészítésben tehát – XX. század végi kifejezéssel élve nem az „amit akarunk, és amit lehet” dilemmája jelenik meg, hanem inkább annak a felismerése, hogy amit akarunk, az lehetséges is. A nemzetnek azok a nagy vezetői, akik ezt nem látták be, óhatatlanul elszakadtak a valóságtól, egyre fantasztikusabb álmokat kergettek. A Kossuth-esszében Halász a Duna-konföderáció tervét „kalandosnak” nevezi (Nyugat, 1911. 6. szám), később egyenesen „*posvány*nak”. 1914-ben védelmébe veszi Szekfű Gyula A SZÁMŪZÖTT RÁKÓCZI című könyvét, amelyet a dualizmus kurucái máglyára vetettek. A rodstói száműzetésben fejedelmi álmokat dédelgető Rákóczit Kossuthhoz hasonlítja, aki ugyancsak ragaszkodott hozzá, hogy kormányzónak tekintsék. „*A hanyatlás és enyészet e néma borongását, mely Rákóczi Ferenc alakját körülveszi, még borúsabbá teszik a bujdosó életének egyes mellékepeződjái, minők az archipelagus egyik szigetén tengeri kalózok bevonásával alakítandó fejedelemség, vagy a moldvai, livlandi, lotharingiai fejedelemség ködképeinek hajszolása.*” (Nyugat, 1914. 9. szám.) Halász szerint a magyar történelem a XVII. század óta kiegészések – a császári hatalom és a nemzet kiegészéseinek – története. „*Minden nagy erőmérkőzésnek kompromisszum volt az eredménye. Az 1606 és 1867 közti hosszú idő egész sorát mutatja a kiegészéseknek. Első nagy támadás a nemzet ellen Rudolf alatt. Bocskay szabadságharca. Bécsi békekötés. (1606.) Első kiegészés. Bethlen Gábor szabadságháborúja. Nikolsburgi béke. (1622.) Második kiegészés. Rákóczi György szabadságharcai. Linzi békekötés. (1645.) Harmadik kiegészés.*”

Ebben a sorban a szatmári béke (1711) és a belőle következő *Pragmatica Sanctio* is kiegészés: az ötödik a listában. E számítás alapján 1867 nem a kiegészés, csupán a *kilencedik* kiegészés. Remélhetőleg azonban az utolsó: a dinasztia és a nemzet megtanult békében élni egymással (BOCSKAYTÓL – DEÁK FERENCIG. Nyugat, 1910. 12. szám).

Az esszét, amelyből az idézet való, Halász Grünwald Béla A RÉGI MAGYARORSZÁG című könyve új kiadásának megjelenése alkalmából írta. Azon az ősi kérdésen vitázik egykori barátjával, hogy beteg-e a magyar történelem, s ha az, betegségét a magyar társadalom bűnei okozták-e (mint Kölcsey, Széchenyi vélte) vagy külső körülmények. Grünwald Béla a magyar társadalmat, a társadalom vezető osztályait vádolja, a rendiséget, az arisztokráciát, a nemességet, bár – mint Halász írja – az érveket és ellenérveket olyan dialektikával állítja szembe egymással, hogy művét szét lehetne választani két egymást cáfoló kötetre. Halász ebben a vitában – mint fentebb láttuk – az optimistább álláspontot képviselte: a drámai konfliktus a dinasztia önkénye és a nemzet önfenntartási törekvése között zajlott, s egy-egy szakasza kompromisszumokkal ért véget. Ez azonban

korántsem jelenti azt, hogy Halász ne lett volna kritikus a magyar társadalommal szemben. Politikusportréinak még a reformkorról szóló első részében vagy az 1832–36-os országgyűlés furcsaságairól szóló írásában (*Nyugat*, 1912. 11. szám) újra meg újra visszatér arra, miképpen állja útját nem csak a reformoknak, egyszerűen a döntéseknek, hol a megyék értetlensége, hol a főrendi ház ellenállása. A sajtó szabadabbá tételének sem csupán a kormány állta útját. A visszatérő vitában, hogy készüljenek-e tudósítások az országgyűlés üléseiről (tudjuk, Kossuthot az engedély nélkül terjesztett tudósításaiért ítélték börtönbüntetésre) Bereg megye követe 1833. január 10-én így érvelt: „*ha 800 esztendőig ősi alkotmányunk újság nélkül fönmaradhatott, az ilyen közönségessé tétel-lekkel [közvétételekkel], minő az újság lenne, melyeknek megbírálására még a nemzet megérve nincs, sirt ásunk ősi alkotmányunknak*”. (*Nyugat*, 1914. 1. szám.)

Ezeknél a régmúlt problémáknál, bár szellemiségük tovább élt a liberalizmus korszakában is, közvetlenebb problémát jelentett, hogy a maga idejében modern parlamenti és kormányzati rendszer alatt nem jött létre korszerű közigazgatás. A *Nyugat*-ban megjelent második cikkében (1910. 11. szám) Halász felidézi, hogy 1871 nyarán a miniszterelnökségi sajtóirodán felkereste egy fiatal ember: közigazgatási kérdésekről írott tanulmányát kívánta átadni neki. A vendég – Grünwald Béla –, akkor Zólyom megyei alispán, cikkei alapján eszmetársát fedezte fel Halász Imrében. A vármegyei önkormányzatra nagy szükség volt akkor, amikor a megye képviselte az ellenállást a bécsi önkénnyel szemben. De amikor az ország élén az országgyűlésnek felelős kormány áll, a megyének ez a funkciója értelmét veszítette. Az önkormányzatiság fontos, de annak a lényege, hogy az emberek valóságos kapcsolatban vannak azzal a területtel, amelynek ügyeiben választott képviselőik döntéseket hoznak. Ehhez a megye túl nagy terület (Bibó és Erdei hetven évvel később hangoztatott gondolatai jelennek itt meg). A megyei önönkormányzatnak a kiegyezés utáni években, sőt évtizedekben az a célja, hogy fenntartsa a helyi dzsentri uralmát; mindez „*a széttagoltságot, a földhöz kötöttséget, a családi klikkek monopóliumát tette a magyar közigazgatási rendszer sarkkövévé*”. A fennálló viszonyok ellenében Grünwald Béla a közigazgatás államosítását hirdette: a közigazgatásban szakképzett, kinevezett tisztviselőknek kell dolgozniuk, akik nem függenek a helyi érdekviszonyoktól. Grünwald elemzésének volt néhány ijesztően pragmatikus eleme is. Úgy vélte, a tisztviselői karban helyet kell biztosítani a nemzetiségek tehetséges fiatal képviselőinek is, „*természetesen oly vidékeken alkalmazva őket, ahol hiányzik az alkalom és kísértés arra, hogy állásukat nemzetiségi üzelmek támogatására használják fel*”. Halász mindezzel egyetértett, de figyelmeztette Grünwald Bélát, hogy eszméi megvalósítására aligha van esélye. 'Sennyei fentebb idézett nagy beszéde pusztába kiáltott szó maradt. Tisza Kálmán nem pártolta a közigazgatás reformját. Általában nem pártolta a változásokat. „...tizenöt évig erős kézzel, nagy taktikai ügyességgel vezette az ország kormányát. Ámde, ahol a Kormány hosszú tartama öncél, ott ki vannak zárva a mélyebbre ható reformok.” „Az állami közigazgatás nagy gondolata nemcsak meg nem valósult, de annak még tudata is mindinkább elhalványult a tizenöt éves Tisza-régime alatt, midőn a nagy elvi kérdések szüneteltek, elposványosodtak, vagy kicsinyes opportunizmussá torzultak.” Grünwald Béla ezt nem akarta belátni, nem bírta elfogadni. Képviselő lett, de hiába mondott meggyőző beszédeket, hiába írt könyveket, ügye csöppet sem haladt előre. Végül önmaga, a saját sikertelensége elől Párizsba menekült, ott lett öngyilkos 1891-ben. Róla szóló megemlékezésének Halász az EGY APOSTOL címet adta.

Az EGY LETŰNT NEMZEDÉK – mai szóval így mondhatnánk – egy rendszerváltás, egy „alkotmányos forradalom” sikertörténete. Az 1867 óta eltelt negyven év mégsem szívderítő. Sorozata VÉGSZAVÁ-ban (1912. 2. szám) a krónikás így vonja meg a korszak mérle-

gét: „Nem lehet tagadni, hogy az alkotmány helyreállítása óta haladtunk. De a nemzet nem dolgozott és nem alkotott annyit, amennyit dolgozhatott és alkothatott volna [...]. Igenis, haladtunk, de ideje végre, hogy tudomást vegyünk arról, hogy Ausztria legalább kétszer, Németország legalább háromszor annyit haladt, mint mi. Pedig ezek már negyvennégy évvel ezelőtt is sokkal előbbre voltak, mint mi akkor. [...]

Balga előítéletek és soha nem szűnő kicsinyes pártviszályok megbénították a vezető államférfiak tetterejét, meddőségre kárhoztatták a törvényhozást. Üres, haszon nélküli fecsegésekkel, erőfogyasztó huzavonával telt el a letűnt nemzedék életének legalább a fele. És most még rosszabbul állunk, mint régebben. A parlamentarizmus, amelytől az alkotmány helyreállítása idejében csudákat vártunk, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket [...] Az ország legtekintélyesebb politikusai 1867 után azt a nézetet vallották, hogy húsz, huszonöt év elég lesz arra, hogy a magyar államot belterjesen kiépítsük, intézményeinket minden irányban az európai államok színvonalára emeljük. Legfőbb vágyunk az volt, hogy vajha 20-25 évi zavartalan béke jutna osztályrészül az országnak. Íme, a jó sors kétszer annyit nyújtott. Az alkotmány helyreállítása óta állandó békét élveztünk, s mily messze vagyunk még ma is a céltől! Ha mindenkor élt volna a nemzetben annak a tudata, hogy az időt lehetőleg ki kell használnunk, mert jöhetnek zivatarok, melyek a félig kész épültre végzetesek lehetnek, akkor talán nem engedtük volna felburjánzani a meddő párthuzavonát, talán serényebben dolgoztunk, kevesebbet torzsalkodtunk, többet alkotunk volna. De ehelyett ázsiai indolenciával pazaroltuk azt a kincset, mely a legbecesebb, s ha elfecséreltetett, örökre visszahozhatatlan: az időt.”

A régi publicista más volt, mint a mai, fejtegeti Schöpflin Aladár a Halász Imre ötvenéves újságírói jubileuma alkalmából írott cikkében (Nyugat, 1915. 15. szám): „...az akkori publicista elsősorban politikus volt, aki ezúttal nem a parlamenti szöszékből, hanem a papírlapról szól a nemzethez [...] Halász Imre utolsó képviselője a magyar sajtóban ennek a régi iskolának [...] A napilapot sebtiben, kíváncsiságból, a könnyű és gyors informálódás kívánságával olvassák, s ehhez kell alkalmaznia közleményeit. Aki többet is akar tudni, részletesebb, pontosabb, komolyabb okfejtést olvasni, az menjen a revuehöz. Nyilván ennek belátása vezette Halász Imrét ahhoz, hogy miután egy életen át napilapokból szólt az olvasóhoz, élete alkonyán folyóirat, a Nyugat munkatársává váljék. Itt jobban értékesíthette tudása és tapasztalata kincseit, s a publicista, aki addig névtelenül, saját személyét a hírlap papirosával elfedve dolgozott, egyszerre személyes érintkezésbe került olvasóival. Az olvasók tömege, ezt tapasztalhattuk, csak ekkor vette észre, kicsoda Halász Imre, – a Nyugatban megjelent első közleményei felfedezésszámba mentek”.

A nagy nemzedék – közlőről

„E letűnt nemzedék alakjai közül szeretném néhány legkiválóbbnak képét felidézni a most élők előtt, akik közül őket nagyon kevesen vagy nagyon kevésbé ismerték – írja Halász Imre sorozata bevezetőjében (Nyugat, 1910. 16. szám). – Szeretném felújítani emléküket, nem rendszeres élet- és jellemrajzokban, aminőkkel az akadémiai emlékbeszédekben találkozunk, hanem néhány jellegzetes egyéni vonással, mely részint a velük való személyes érintkezés nyomán megmaradt emlékezetemben, részint mint megannyi pillanatfelvétel, meg van rögzítve régi írásaimban.”

A sorozat portréi hiteles történeti tanulmányok, sok idézettel, főként levelekből, naplóból, kortársak emlékirataiból, olykor hivatalos dokumentumokból, szerződésekből, diplomáciai jelentésekből. Bőven állt anyag a rendelkezésére: akkoriban az államférfiak még szerették megírni az emlékeiket, nem újságírókkal írtatták meg őket, és talán kevesebbet hazudtak. De ha teheti, Halász Imre legszívesebben a saját emlékeit idézi fel. Néha úgy tetszik, felnagyítja a saját szerepét. Fentebb láttuk, hogy Lónyay, Andrassy azért bízzák rá sajtóirodájuk vezetését, mert cikkeiben a saját még ki sem

mondott politikai gondolataikat fedezik fel, 'Sennyeynek pedig mintha ő sugallta volna az 1871-es nagy visszhangot verő képviselőházi beszédét. A történeti összefoglalók nem igazolják vissza ezt a kiemelt szerepet. A MAGYAR SAJTÓ TÖRTÉNETE 1848–1892 című kétkötetes akadémiai kiadvány névmutatójában Halász Imre neve tízszer szerepel (és ebben benne vannak már az EGY LETŰNT NEMZEDÉK-re utaló lábjegyzetek is), Kaas Ivoré 16-szor, Falk Miksáé pedig 87-szer. Ez némi narcisztikus egocentrikusságot sugall. E gyengéjét ellensúlyozza viszont hetvenen túl is hibátlan emlékezete. Ha önnön szerepét felnagyítja is, amit hőseiről mond, az mindig megbízhatónak tetszik.

A történeti objektivitás azonban nem jelent semlegességet. A szerzőnek megvan a maga véleménye a hőseiről, mind a politikai teljesítményükről, mind az emberi milyenségükről. A portrékból jól kitapintható, kiről mit tart. Halász számára a nemzedék legfontosabb alakja Andrassy Gyula. Az EGY LETŰNT NEMZEDÉK-ben története lezárul külügyminiszteri kinevezésével. De alighogy befejezi portrészorozatát, 1912. július 1-jétől Halász új, nyolcrészes, utóbb könyv alakban is megjelent sorozatot indít el a magyar–német kapcsolatok, közelebbről Andrassy és Bismarck kapcsolata történetéről.

Bécsből hazafelé tartva Halász megkérdezi volt főnökét, a kettős monarchia új közös külügyminiszterét, hogyan kommentálja a miniszterelnöki sajtóiroda az eseményeket. Andrassy – írja Halász (*Nyugat*, 1910. 23. szám) – „szokása szerint végül most is egy erőteljes mondatba foglalta össze gondolatát: meg kell mondani az embereknek, hogy most a józan ész uralma kezdődik a külügyi politika vezetésében”. Ezt Halász is így látja. Beust érzelm motiválta, a *revanche* vágya által vezetett politikája után Andrassy az ésszerű érdekérvényesítés politikáját követte. Megértette Ferenc Józseffel, hogy a Poroszországgal folytatott versengés korszaka lezárult, a porosz vezetés alatt létrejött Német Birodalom nem riválisa, hanem szövetségese a Monarchiának – mindenekelőtt a pánszláv törekvésekkel szemben. És megerősítette Bismarckot abban az elhatározásában, hogy a rokona, Sándor cár rosszállásától tartó I. Vilmos császár ellenállását leküzdve, a francia–orosz közeledés veszélye ellenére szorosabbra fűzze Németország és a Monarchia szövetségét. „Egy orosz–francia szövetség ellen a természetes ellenhúzás egy német–osztrák–magyar szövetség” – mondta Andrassy Bismarcknak 1879 augusztusában. Az első világháború eseményei felől nézve persze már nem látszik bizonyosnak, hogy ez a politika helyes volt. 1912-ben azonban Halász joggal állíthatta, hogy Bismarck és Andrassy együttesen kialakított politikája harminchárom éve biztosítja a békét Közép-Európában. Valószínűleg elmondható, hogy Bethlen Gábor óta Andrassy volt az első – és egyúttal az utolsó – magyar politikus, aki jelentős mértékben képes volt befolyásolni az európai politikát.

Amikor Halász a portréit írta, az ország még nem esett bele a kötelező Széchenyi-ajulatra. „Nem hősköltevény az ő életpályája, hanem megrázó tragédia” – írja a SZÉCHENYI NYOMDOKAIN című esszében (*Nyugat*, 1910. 9. szám). Óvatosság nélkül érzékelteti „a legnagyobb magyar” politikai gondolkodásának ellentmondásait, érzelmei hullámzását, dühkitöréseit a magyar társadalom és önnön magyarsága ellen. 1829-ben Potsdamban ezt írta naplójába: „minden kilátásom elozlott Magyarország leendő nagyságára”. Al-dunai útján (1830) pedig ezt: „jobb volna töröknek lennem, még abból is hamarabb válhatik valami, mint a mi szerencsétlen országunkból”. Nemcsak a nemzet jelenét, a múltját is elutasítja: „Kutyákat kellene temetni őseink mellé.” A megyei nemességet „pipázó, káposztaevő magyarok”-nak nevezi: „Kenyere, bora, sódara van – írja az alföldi parasztról. – Gatyá is nyáron, bunda télen, egy pár csizma és egy kalap, ólmos a kézben, néha egy szívrepesztő szomorú nóta, meg andalgó álmom, mennyi kell... Minek e fölibe munka?” „Széchenyi publicisztikai dolgozataiban egy dilettáns lángész ereje lüktet” – írja Halász. Ha olyan magas színvonalú politikai tanulmányokat írt volna, mint Eötvös, azok valószínűleg nem tesznek

ekkora hatást. Pedig Széchenyi nagyon óvatos volt a javasolataival. Szinte semmi olyat nem javasolt, ami szembefordította volna az országot a bécsi kormányzattal. Nem javasolt mélyreható társadalmi reformokat sem, nem követelt sem jogegyenlőséget, sem nemesi adózást. Amit javasolt, például az ősiség eltörlését, annak is csak egy töredéke valósult meg. A Kossuth ellen írt PROGRAMTÖREDÉKEK-et, amelyben a forradalmat és a forradalom véres leverését vizionálta, megjelenésekor, 1847-ben a közvélemény elutasította. 1860-ban azonban, amikor Széchenyi öngyilkos lett, erre már senki sem emlékezett. „Széchenyi 1847-ben meglátta 1848-at és 1849-et. Aki ilyesmire képes, az az emberek véleménye szerint több volt, mint bölcs. Az látnok volt. Széchenyi, a politikus meghalt, a próféta feltámadott.” A köztudatban ez a Széchenyi-kép maradt meg, a látnoké. Holott az abszolutizmus a forradalom nélkül is elkövetkezett volna, véli Halász. Az alkotmány helyreállítása ellenben 1848 nélkül, a 48-as törvények nélkül nem következhetett volna be.

Kossuthról Halász, a meggyőződéses Deák-párti azzal a tisztelettel ír, ami a nemzeti szabadságküzdelem vezérének a politikai véleménykülönbség ellenére is kijár. Szó sincs a Kossuth elleni szokásos vádakról, a zempléni árvák javainak sorsáról, a Zichy-kincsek eltűnéséről, de Kossuth és Görgey ellentétéről sem. Halász kizárólag Kossuth politikai szerepével foglalkozik. Állítása, hogy ellentétben Széchenyi és Kemény Zsigmond véleményével, akik szerint Kossuth forradalomra bujtogat, sem az országgyűlésen, sem cikkeiben semmit nem mondott, nem írt, ami túlmélt volna a mérsékelt szabadelvű állásponton. Sem a felelős kormányzás elve, sem az úrbéri terhek azonnali megszüntetésének gondolata nem jelenik meg Kossuth 1846 előtti írásaiban és beszédeiben. A felelős kormány kérdésével elsősorban a centralisták foglalkoztak, ez a kérdéskör azonban nem került az országgyűlés elé. Az 1847 novemberében megnyíló országgyűlésen – Kossuth mellőzésével – óvatos reformokban állapodott volna meg a kormány és az ellenzék. A jogegyenlőséget csak elvileg akarták volna kimondani. Az örökváltságnak felét vagy harmadát fizette volna a „közállomány”, a robotot fokozatosan számolták volna fel több év alatt. A királyi városok az addigi egy helyett 16 szavazatot kaptak volna.

Ez volt a helyzet Pozsonyban, amikor Párizsban kitört a forradalom.

„Jelentékeny volt a lökés, melyet a magyar közvélemény a párizsi forradalomtól nyert – írja Halász Imre (Nyugat, 1911. 7. szám) –, de ez a lökés kizárólag azoknak az eszméknek gyorsabb és bátrabb valószínűsítésére hatott, melyek már régóta a nemzeti reformtörekvések inventáriumához tartoztak. Az első lépés ebben az irányban Kossuth március 3-i nagy beszéde volt. Ez volt egyúttal ennek a tüneményes életpályának legnagyobb tette. Szabad föld, demokratikus alapon álló jogállam, felelős kormány – ezeket követelte Kossuth március 3-án, egy hajszálnyival se többet.”

Ezek az eszmék sokkal inkább a centralisták eszméi voltak, mint Kossuthéi. De Kossuth népszerűsége és szónoki tehetsége nélkül ezek a javaslatok aligha tettek volna különösebb hatást a pozsonyi diétán jelen lévő követekre. Kossuth beszéde nyomán Deák, Batthyány, Széchenyi részvételével megindult a fentieket jogszabályba foglaló törvények kidolgozása, és április 11-én sor került a szentesítésükre. Ha ez forradalom volt, tehetjük hozzá Halász leírásához, megint csak alkotmányos forradalom.

Száműzöttként Kossuth, bár jelentős szónoki és diplomáciai sikerei voltak, egyre távolabb került a politikai realitástól. Halász egy alkalommal, amikor Lausanne-ban járt a szabadság- és békeliga konferenciáján, amelyen Victor Hugo elnökölt, meglátogatta torinói otthonában. Elmondta, hogy Deák-párti újságíró. Kossuth ennek ellenére rendkívül szívélyesen fogadta. „Lehetetlen volt megindultság nélkül tekintenem tiszteletre méltó alakjára – írja Halász (Nyugat, 1911. 6. szám). – Victor Hugo után Kossuth Lajos! – a két legszebb öregember, akit életemben láttam.”

Deákot Halász nem pusztán pártja vezetőjének tekinti, hanem sziklakőnek, amely biztos tájékozódási pont számára. Meggyőződése, hogy Deák olykor önféjűnek tűnő, makacs ragaszkodása a 48-as törvényekhez, ha úgy tetszik, Deák intranzigenciája, tette lehetővé, hogy a kiegyezés létrejött, méghozzá Magyarország számára az adott pillanatban, a lehető legjobb formában. Deák az egyetlen politikus, akinek jellemét és pályáját Halász a magyar néplélekkel hozza összefüggésbe. Ebből vezeti le a hibáit is.

„Mikor a magyar ember – írja Halász (Nyugat, 1910. 24. szám) – a sors mostohasága vagy a saját hibája miatt nagy bajba kerül, akkor azt szoktuk mondani: no most vedd elő a jobbik eszedet!

Deák lelke a magyar népléleknek ebből a tartalékban levő jobbik eleméből fogantatott. A dolgokat nyugodtan latolgató józan ész mint egy király trónolt az ő értelmi és jellembeli tulajdonságai felett. Mellette a temperamentumnak és képzelőerőnek éppen akkora és nem nagyobb mértéke, hogy az a hatalmas úr mindig könnyen fegyelmezhesse. Nyugodt önértzet, mely nem kér senkitől semmit, de nem is akar adósa lenni senkinek semmivel.

Az emberi lélek a pozitívumok és negatívumok sorozatából áll, mint egy matematikai képlet. A magyar fajnak pozitív jó tulajdonságai mellett megvoltak Deákban ennek a fajnak negatív sajátosságai is: az apátiára való hajlandóság, a kényelem ama kedvelése, melynek mélyén – igénytelenség mezejébe burkolva – a függetlenségnek szinte rajongó szeretete húzódik meg. Az a quietizmus, mely irtózik a nagy erőfeszítéssel és kockázattal járó cselekvéstől, még inkább a felelősségre vonathatásnak még a gondolatától is. A csendes kontemplációba való elmerülés, melynek a botjára támaszkodó mészáros alföldi juhász a népies megtestesülése. Mindezek a negatív tulajdonságok meggátolták a magyar fajt abban, hogy nagy expanzív erőt fejtsen ki, de talán van némi részök abban, hogy ezen a földön megmaradt. Mindezek a pozitív és negatív tulajdonságok együtt adják az igazi Deák Ferenc szellemi arcképét.”

Kossuthnak írott fiataalkori levelében (1836. január 10.) Deák arról számol be, hogy a reformeszmék ellenségei Zala megyében sziszegve emelik fel kigyófejüket. Ez neki „nemcsak ürügyet, de juss” ad, hogy visszavonuljon független magányba. Egy vezetésre predesztinált politikus, akit ellenfelei támadása nem harcra, hanem visszavonulásra készítet! Halász ebben látja Deák alkatának egyik alapvető problémáját. Az 1840-es országgyűlési részvétele után ismét visszavonul. A megyegyűléseken elmondott beszédei országosan ismertté válnak, ő szövegezi az 1847-es Ellenzéki Nyilatkozatot, de az országos nyilvánosság előtt nem szólal meg, az országgyűléseken nem vesz részt, pedig több megye is követte választatá. 1848-ban az első felelős kormánynak is csak azért lesz tagja, mert Batthyány csak azzal a feltétellel vállalja el a *ministerium* vezetését, ha Deák is vállalja a miniszterséget. Az októberi diploma kiadása után úgy véli, egyelőre tartózkodni kell a bírálatától, hadd lássák az emberek maguktól, mennyit ér. Kemény ekkor fellázad ellene, a *Pesti Napló*-ban a 48-as törvények helyreállítása mellett érvel. 1866 nyarán a császári csapatok königgrätzi veresége után Andrássy az országgyűlés összehívását, a magyar kormány azonnali kinevezését sürgette. Deák azt tanácsolta az uralkodónak, halassza ezt a békekötés utáni időre. Ez a kiegyezésre nézve majdnem végzetessé vált. A béke a poroszokkal kedvezőbb volt Ausztria számára, mint a bécsi kormány remélte, így a magyar kívánságokkal szemben álláspontjuk elutasítóbb lett. Az időközben miniszterelnöknek kinevezett Beustnak volt jelentős szerepe abban, hogy a kiegyezés 1867 februárjában mégis az 1866-os javaslatnak megfelelően jött létre. Deák nem vállalta a kormány vezetését, sőt a parlamenti munkában is csak kevés részt vett. Ugyanakkor napi szinten beleszólt a döntésekbe, a törvénytervezeteket, amelyeket az Angol Királynő Szállodában lévő lakásán bemutatott neki, nemegyszer

rossznak tartotta, és újat diktált helyettük. Mint korábban pártvezérként, továbbra is diktátori hatalmat gyakorolt. A diktátori hatalom pedig vonzza a fondorkodókat, írja Halász. Semmi sem bosszantotta Deákot jobban, mint ha azzal vádolták, hogy vele nem lehet vitatkozni. A hatalom felelősség nélkül nemcsak a közre, de a hatalom birtokára nézve is ártalmas. Ez még Deák Ferencre is igaz volt.

A 48-as generáció nagyjai közül Eötvös József kapja a legkeményebb bírálatot. Eötvös Halász ábrázolásában éppen az ellentéte a deáki alkatnak, akinél az érzelmek felett biztosan uralkodik az értelem. Eötvöst az édesanyja arra tanította: „*ne higgy oly gondolatban, melynek szíved ellentmond!*” Pedig – fűzi hozzá Halász (*Nyugat*, 1911. 13. szám) – „*aki gondolatait, mielőtt végrehajtásukhoz hozzáfogna, az érzelem szűri át, az rendszerint olyanokul látja a dolgokat, amilyeneknek látni szeretné őket. Ez a műtét az igazlátás és az illúziók egymás elleni harcában nagyon könnyen az utóbbiak javára billenti a mérleget*”.

Halász nem azt veszi rossz néven, hogy Eötvös 1848 szeptemberében lemond a miniszterségről, sőt már lemondása előtt megpróbál külföldre szökní, s ebben csak Pulszky akadályozza meg, aki lemondása előtt nem hajlandó útlevelet kiállítani számára. Még azt is megérti, hogy Eötvös mint centralista elfogadja a centralizált állam eszméjéből kiinduló olmtüzi oktrojált alkotmányt. Azt tartja súlyos tévedésnek, hogy nagy művében, A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉI-ben az állam túlzott hatalmával szemben nemcsak az önkormányzatiságnak szán fontos szerepet, de az egyház autonómiájának is.

Emiatt tartja Eötvös 1867-tel kezdődő második miniszterségét sok tekintetben elhibázottnak. Eötvös továbbra is morális ellensúlyt látott az egyházi autonómiában az autokratikus hatalommal szemben. Olyan időben, amikor már folytak a pápa csalhatatlanságáról szóló dogma elfogadásának előkészületei, és a katolikus egyház egyre inkább szigorúan centralizált, a társadalmi haladást lassító szervezetté vált. Csak Deák határozott fellépésén múltott, hogy a főpapság az autonómia címszava alatt nem jutott közhatalmi jogosítványokhoz. A protestáns ortodoxia, jegyzi meg Halász, Tisza Kálmán vezetésével teljes mértékben együttműködött a katolikus püspökökkel. Ez az engedékenység az egyházakkal nyomot hagyott Eötvös legjelentősebb politikai művén, a kötelező közoktatást megteremtő közoktatási törvényen is. Bár az állami szabályok – az egyház tiltakozása ellenére – az egyházi iskolák számára is kötelezővé váltak, a népoktatás nagyrészt felekezeti kézben maradt. Sajnálatos, hogy Halász nem említi az Eötvös-féle közoktatási törvény fontos, pozitív vonását. Azt tudniillik, hogy a törvény kimondta: az elemi oktatásban a tanítás nyelve a tanulók anyanyelve.

Vélhetően az eddigiekből is kiderült, hogy Halász Imre nemcsak történészként és politikai elemzőként alkotott jelentőset, de szépírói képességekkel is rendelkezett. Beust lemondatásának története néhány sorba sűrített dráma. A hiú ember pozíciója alaposan megrendült annak révén, hogy a Monarchia a porosz–francia háborúban az ő álláspontja ellenére semleges maradt. A porosz győzelem a semlegességet tanácsoló Andrassy álláspontját igazolta, Beust elvesztette miniszterelnöki pozícióját, de továbbra is közös külügyminiszter maradt. Az új miniszterelnök, Hohenwarth kísérletet tett arra, hogy Csehország államjogi helyzetének megváltoztatásával a dualizmust trializmussá alakítsa át. Ez beleütközött mind a német–osztrák szabadelvűek, mind pedig a magyar kormány, nevezetesen Andrassy ellenállásába. Beust a szabadelvű németek körében népszerű volt, pozíciója tehát – ha taktikusabban viselkedik – javulhatott volna. Ő azonban nem bírta elviselni, hogy a császár napokig nem hívatja, „*Hiába figyelmeztette Andrassy – írja Halász (Nyugat, 1910. 24. szám) –, hogy legyen óvatos, tartózkodjék minden elhamarkodástól, mert az adott viszonyok közt Hohenwarth után semmi esetre sem jöhet más, mint az osztrák alkotmány alapján álló minisztérium. De Beust már régen fejébe vette, hogy*

Andrássy az ő megbuktatására törekszik, állásának elvesztéséért pedig remegett. A félelem elvette józan belátását, s nem fogadta meg Andrássy okos tanácsát. Nem tudta elviselni azt a gondolatot, hogy ő felsége az új osztrák minisztériumot az ő tanácsának meghallgatása nélkül alakítsa meg. Hívatlanul elment a Burgba [...]. Az előterjesztést az uralkodó olyan közönnyel hallgatta, mely megfagyasztotta Beust ereiben a vért. Erre azt a kijelentést tette, hogy kész elhagyni helyét, ha ő felsége nélkülözhetni véli szolgálatait. A császár erre sem mondott semmit, hanem félrenézett. Most végre tudta Beust, hogy hányadán van. Braun államtanácsos, a kabinetiroda főnöke, november 4-én megjelent nála, s felszólította lemondási kérvényének benyújtására. Beust feldúlt kedéllyel ment ő felségéhez, hogy felajánlja visszalépését. Ő felsége hidegen felszólította, hogy várakozzék még néhány napig kérvénye benyújtásával, s hallgasson az egész dologról.”

Nem kevésbé drámai Bismarck lemondásának története. Ennek leírásában (*Nyugat*, 1912. 24. szám) persze Halász több forrásra támaszkodhatott, mindenekelőtt Bismarck emlékirataira: „I. Vilmos császár uralkodásának utolsó évei alatt kifejlődtek a Bismarck egyéniségében rejlő autokrata hajlamok, melyeket a vénség is természetserűleg előmozdított. Valamikor régen sokszor küzdelmei voltak a császárral. A kancellár egy nemével a terrornak, a kabinetkérdés sűrű fölvetésével érvényesítette akarataát. De, mint Bismarck maga elmondja, mióta a Nobiling-féle merénylet után vérében látta fekédni az uralkodót, soha többé a kabinetkérdést föl nem vetette. Bizonyára nem is szorult már erre az eszközre. Utolsó lemondó kérvényére a császár azt írta: niemals! Azóta Bismarck akarata majdnem korlátlanul érvényesült.

Ez a nagyon érthető hatalmi tudat, melyet nagy érdemeinek jogos öntudata fokozott, II. Vilmos trónralépte után gátolta Bismarckot a helyzet fölismerésében. Az a majdnem imperatori szerep, melyet az öreg császár utolsó éveiben ő maga játszott, nem engedte, hogy II. Vilmosban fölismerje az imperátort.”

Az EGY LETŰNT NEMZEDÉK irodalmi értékének része s talán sikerének is kulcsa, hogy Halász Imre ódon, szinte reformkori nyelven írt. Mint a régi írók, kedvelte a több soron átkígyózó epikus hasonlatokat. Gyakran használta a múlt időt a *vala* segédigével, ami a XX. század elején már nem volt szokás. Visszatérő szava a *felülrá* ('azonfelül', 'ráadásul' jelentésben) – jó lenne, ha ez a szellemes szó ismét meghonosodnék. E régieségnek különös zamata lehetett az induló *Nyugatban*, de jól illett az írások témájához és szemléletmódjához. Ódonága ellenére Halász prózája gördülékeny, a régies mondatfűzés soha nem akasztja meg az olvasót, szövege, ahogy ma mondják: olvas-tatja magát. Amikor az esszéesorozat könyv alakban is megjelent, 1912-ben az Akadémia Bródy Zsigmond-díjjal tüntette ki. A díjat Halász kollégája, a milliommossá lett újságíró és sajtóvállalkozó alapította publicisták jutalmazására. Rendkívüli esemény volt, hogy az Akadémia, amely acsarkodva támadta a *Nyugatot*, jutalommal ismert el egy művet, amely a *Nyugatban*, majd pedig a *Nyugat* kiadójánál jelent meg.

Ki látta előre?

A múltról szóló esszékben óhatatlanul felszínre törnek a jelen – az 1910-es évek – problémái. A *Nyugat* kiadója csak 1916-ban tette le az óvadékat, amelyet a politikai lapoknak letétbe kellett helyezniük az esetleges sajtórendészeti bírságok fedezetéül, ezért addig a folyóirat napi politikával nem foglalkozhatott. Ennek ellenére a *Nyugatban* rendszeresen megjelentek politikai kommentárok, jegyzetek, elsősorban Ignotustól, de más szerzőktől is, például Szabó Dezsőtől, aki magával a miniszterelnökkel, Tisza Istvánnal keveredett vitába. Halász Imre kritikus véleményét a jelenkorról, arról, hogy a politikai elit elvesztegette a lehetőségeket, amelyeket az alkotmányos szabadság, a szabadelvű jogállam létrejötté megnyitott, fentebb már megismerhettük. A napirenden lévő súlyos politikai problémák közül egyre tér vissza több írásában is. Arra, ame-

lyik éveken át foglalkoztatta a közvéleményt, és zavargássá fajuló tüntetésekhez vezetett: az általános választójog kérdésére.

Németországban a szabadelvűnek aligha nevezhető Bismarck már 1866-ban bevezette az általános választójogot: attól kezdve minden 25. életévét betöltött német férfi szavazati joggal rendelkezett. A német választójogról Halász kétszer is írt a BISMARCK ÉS ANDRÁSSY-sorozat záróközleményében is, meg egy külön tanulmányban (*Nyugat*, 1912. 24. és 1913. 6. szám). Törvényt a választójogról eredetileg az 1848–49-es frankfurti parlament hozott, az azonban nem lépett hatályba. Tizenhét évvel később Bismarck azért vette elő a forradalmi parlament törvényét, hogy nyomást gyakoroljon a különálló német államok vonakodó vezetőire az ország egyesítése érdekében. Bismarck eredetileg nyílt szavazást akart (a bethleni mondás, hogy a titkos szavazás nem fér össze a magyar nép nyílt természetével, eredetileg Bismarcktól származik, csak ő német véralkatról beszélt). Ellenezte továbbá a képviselők napidíját, mert el akarta kerülni egy a képviselőseget iparszerűen űző réteg kialakulását. A tervezett választási törvénynek ez a két eleme hamarosan feledésbe merült. Az általános választójog következményei azonban nem feleltek meg Bismarck várakozásainak. Választásról választásra nőtt a Birodalmi Gyűlésben egyrészt az ultramontán, másrészt a szocialista képviselők száma, miközben a középpártok aránya csökkent. E tapasztalatok alapján Bismarck a választási törvény megváltoztatását tervezte, ezt azonban már nem tudta keresztülvinni. Ha a német történetnek van Magyarországnak szóló tanulsága, az az általános választójog ellen hat.

A hazai helyzettel Halász egy egészen más tanulságot hordozó kétrészes cikkben foglalkozik (A PARLAMENTI PROBLÉMA, *Nyugat*, 1912. 6. és 7. szám). Tanulmányának a jelenről szóló második részében radikálisan szabadelvű álláspontot képvisel. „Az általános szavazati jog tehát mindenestre meglesz. De legyünk tisztában azzal, hogy e reform magában még nem jelenti a mi beteg parlamentünk szanálásának befejezését.” Mert: „A magyar parlamenti problémának az általános szavazati joggal egészen egyenlő rangú együttthatói, a főrendiház reformja és az obstrukció kiküszöbölése.” Halász álláspontja szerint korlátozni kell a főrendi ház jogkörét, felül kell vizsgálni a passzív választójogot, mert „az egyházi fegyelem alatt álló egyének” tisztsége összeférhetetlen a képviselőséggel, és minden parlamenti vitára ki kell terjeszteni a klotúrt, a vita időbeli korlátozását. A legfőbb ellenérvet az általános választójog ellen, a nemzetiségek parlamenti súlyának növekedését Halász nem értékeli. Felveti viszont, hogy a fővárost harminc-negyven ember fogja képviselni, holott az ország anyagi és szellemi értékeinek mintegy fele itt halmozódik fel. Ez a megjegyzés jogos, de változtatni a helyzeten a jogegyenlőség sérelme nélkül, aligha lehet.

Jelen írás elején szó esett arról, hogy Halász a *Nyugatban* megjelent első írásának, Széchenyi-esszéjének (1910. 9. szám) egy mondata vitázó kommentárra készítette Ignotust, a folyóirat főszerkesztőjét. A mondat így hangzott: „Ismét aggódva gondolunk a jövő trónváltásra. Ismét megújul-e a reakció, mely Halley-féle üstökösként minden nemzedéknek egyszer meg szokott jelenni ez országnak égboltján?” Halász s vele együtt a magyar közvélemény jelentős része aggódott, hogy a trónörökös, Ferenc Ferdinánd, aki igen jó kapcsolatban állt a cseh arisztokráciával, felborítja a dualizmus rendszerét, megnyitja az utat az Andrássy által megvétózott trializmus vagy akár a kettős monarchia államszövetséggé való átalakítása felé. (Később Halász a Szent Korona tanáról írt cikkében – *Nyugat*, 1912. 8. szám – nagy aggodalommal ír arról, hogy az előbb-utóbb bekövetkező uralkodóváltás idején mekkora jelentősége lehet a koronázási diploma aláírásának és a koronázási eskü letételének: ezekkel a jelképes aktusokkal a király kötelezi magát, hogy megtartja a magyar törvényeket. Az államszerkezet átalakításához termé-

szetesen alapvető törvényeket kell megváltoztatni. Ha az új uralkodónak ez a szándéka, erről a koronázás előtt meg kell egyeznie a magyar törvényhozással. A szarajevói merénylet a problémát persze túlhaladottá tette.) Ignotus a *Nyugat* következő számában kimondja: a dualizmus a végét járja: „*Maga a dualizmus nem bírja, nem sokáig bírja. A változás vagy alakulás tehát két irányban történhetik. Vagy abban a centralista irányban, melytől Deák a nemzet életét féltette s amely ellen a dualizmus szerkezetét alkotta meg. Vagy tovább is abban az irányban, amelyben a dualizmus indult – de ez akkor a dualizmus felé visz.*” Ignotus a két rossz közül az előbbit látja a kisebbik rossznak: a birodalom központosítását, egy birodalmi parlament létrehozását, ahol „*a magyar legalább a németekre, a lengyelekre, az olaszokra, sokszor a ruténokra, sőt alkalomadtán az oláhokra számíthatna*”. Ignotus kérdéseire, amelyek voltaképpen az egész magyar politikai osztály kérdései, Halász Imre csak egy sóhajtással tud válaszolni: „*Ez ellen s a többi veszedelmek ellen, melyek a jövő méhében rejtőznek, nincs más mentő eszköz, mint: erősnek lenni.*” (1910. 11. szám.) Halász Imre esszéi a történelemről szólnak, a múlttól. A jövő fenyegető kérdései zárójelbe vannak téve. Pedig az osztrák–magyar államszövetség szerkezetének kérdése a könnyebbik kérdés volt. A súlyosabbik, hogy a nemzetiségek törekvései a magyar állam kereteit is szétvetetik, föl sem vetődik.

Nem csak Halász Imrénél nem, a *Nyugat* többi szerzőjénél sem, legalábbis a háború kitöréséig. Az irodalomtörténet a *Nyugatban*, a *Nyugat* révén diadalmaskodó irodalmi fordulattal foglalkozott, meg természetesen azokkal a nagy-nagy írókkal, akiket a *Nyugat* íróiként tartunk számon. Emellett érthető módon kevesebb figyelmet, de talán méltatlanul kevés figyelmet kapott az induló *Nyugat* politikája, „vonala”, a *Nyugatban* megjelenő publicisztikák üzenete. Ellenségei a *Nyugatot* a polgári radikalizmus irodalmi vetületének minősítették. Ez azonban nem volt igaz. Nemcsak azért nem, mert azt a sokszínű, hatalmas irodalmi anyagot, amelyet a *Nyugat* megjelentetett, nem lehet egyetlen politikai áramlattal azonosítani. Hanem azért sem, mert Ignotus a modern irodalom provinciális támadóival szemben harcos védelmezője volt az irodalom szabadságának, világnézetét tekintve azonban inkább liberális volt, mintsem polgári radikális. A háború kitörésekor így írt (*Nyugat*, 1914. 15. szám): „*S ha kérдем tovább: megint csak legridegebb, minden történetiségtől meghántott önzésemet: akarok-e, aki csakis magyar lehetek, inkább egy helyreállított nagyhatalmú Ausztria–Magyarországon lenni magyar, mint egy magában álló Kis-Magyarországon, mely Szegedtől Kassáig terjed, s Kanizsától Nyíregyházáig: akkor viszont nem nehéz szenvedélyes habsburgistának lennem.*”

Halász túlhaladottnak minősített Deák-pártiságával Ignotus a Monarchia központi parlamentjét szegezte szembe. Jászi valószínűleg egész Közép-Európa demokratikus átalakulását javasolta volna. Aligha hívta volna meg Halász Imrét a *Huszadik Század* állandó szerzői közé, Halász Imre pedig aligha publikálta volna történeti esszéit a *Huszadik Században*. Holott azt, hogy a történelmi magyar állam az utolsó óráit éli, Jászi még annyira sem érzekelte, mint Ignotus. Hevesen ellenezte a nemzetiségek erőszakos asszimilációját (ez a politika egyébként Deák és Eötvös hagyományával is ellentétes volt), de részint azért, mert úgy vélte, hogy a modern gazdasági fejlődés amúgy is magával hozza a nemzetiségek integrációját. A *MONARCHIA JÖVŐJE* című könyvében, amelyet 1918 tavaszán írt, de csak októberben publikált, öt országból (Ausztria, Magyarország, Csehország, Lengyelország, Illyria, azaz Jugoszlávia) álló államszövetség tervét vázolja fel. Ebben a demokratikus föderációban Magyarország a teljes államterületével vesz részt. A Felvidék Csehországhoz, a Délvidék Délsláviához csatolása „*csak teljes erőszak útján volna elérhető, mert a magyar nemzet többsége egy ezeréves állami kötelék ilyen erőszakos megcsonkítását magára nézve sérelmesnek tartaná*”. Az ebből következő háború

„olyan eszeveszettség volna, melyet még az sem tételezhet fel, aki a mai háború tapasztalatainak hatása alatt hajlandó az emberi természetet a lehető legpesszimisztikusabban megítélni”.

Ezt Halász Imre már nem érte meg. Neve a *Nyugat* főszerkesztőjének között a folyóirat 1918. március 16-i számának címlapján gyászkeretben jelent meg.

*

Személyes emlékekkel kezdtem, hadd végezzem is személyes emlékekkel. 1975-től 1979-ig az Európa Könyvkiadónál dolgoztam. Szobatársa voltam Katona Tamásnak, ketten alkottuk a szerkesztőség Helikon csoportját. Egy alkalommal szóba került Halász Imre neve, és kiderült, hogy a *Nyugat* egykori főszerkesztője Tamás dédapja volt. Most végigolvasva Halász Imrénél a *Nyugatban* megjelent írásait, hőkkenve fedeztem fel, hogy Halász történelemszemlélete, egész gondolkodásmódja mennyire ismerős abból a sok-sok beszélgetésből, amelyet négy év alatt, részint a közös munkáink kapcsán, Katona Tamással folytattunk.

Akkoriban sokszor bosszantott, amit Tamás mondott, sokszor próbáltam vitázni vele, bár vitáinkban esélytelen voltam, lévén történelmi felkészültsége sokszorosa az enyémmé. Berzenkedésem ellenére sokat tanultam tőle. Tőle tanultam meg (amit újra meg újra olvashatni Halász Imrénél is), hogy aki konzervatív, az nem feltétlenül reakciós. Hogy valóban létezik, Magyarországon is létezik konzervatív jobboldaliság, amelynek híve jobban megveti a jobboldali radikalizmust és a jobboldali populizmust, mint egy lelkes, szívbéli baloldali. A beszélgetéseinknek is része volt benne, hogy megértettem, nem a forradalmat kell szeretni *per se*, hanem a joguralmat meg az igazságosságot. A forradalom legfeljebb *ultima ratio*, ha más eszköz nincsen. Mindez hozzásegített ahhoz is, hogy felfogjam, mit ért Antall József (Katona Tamás egyetemi évfolyamtársa) *alkotmányos forradalmon*.

De hiszen valami ilyesmit tanultam a demokratikus ellenzékben is, amikor a *Beszélt* szerkesztettük, vagy a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-t írtuk. Amikor megpróbáltuk számon kérni a rendszeren a saját törvényeit. Amikor azon töprengtünk, mennyire és mi módon lehet szerződéses úton, megegyezések révén megváltoztatni a rendszert. De akkor vajon miért nem sikerült jobban megértetni magunkat Antall Józseffel? És miért nem sikerült Antall Józsefnek jobban megértetnie magát velünk?

Bolgár Dániel

GAZDASÁGI MESÉK A NYUGATBAN

Száz év alatt annyit beszéltek a *Nyugatról*, hogy meglepő állításokat ugyan meg lehet még fogalmazni róla, de egészen újszerű témákat felvetni már bajos. Ha mégis lehet valami szokatlanról szólni, akkor az a *Nyugat* és a közgazdasági gondolkodás viszonya. Várakozásunk ugyanis – gyanítom – az, hogy csupán a viszony hiányáról lehet beszámolni.

Pedig a *Nyugat* igenis foglalkozott gazdasági problémákkal (mindjárt az első számban olvashatunk A MODERN BANKÜZLETRŐL),¹ bár túlzás volna azt állítani, hogy bősége-